

VÁCLAV BLAŽEK

Proč jazykověda?*

Dámy a pánové, honorabilis, spectabilis, Vaše Magnificence,

před více než čtvrtstoletím jsem se rozhodoval, zda studovat přírodní vědy, nebo jazykovědu s dalšími humanitními vědami. Jedna z okolností, která přispěla k mé tehdejší volbě ve prospěch fyziky s matematikou, byla teorie kvarků, jež mě okouzila na konci mých středoškolských studií. Zformuloval ji roku 1964 Američan Murray Gell-Mann, aby vysvětlil mechanismus transformací jedné elementární částice v druhou. Mimořádně, úspěšně v ní aplikoval tzv. teorii grup, do té doby pokládanou za čirý výmysl matematiků. Gell-Mann se za svou teorii dočkal nejvyššího ocenění, roku 1969 obdržel Nobelovu cenu za fyziku. Po absolvování Matematicko-fyzikální fakulty jsem se téměř 10 let věnoval výuce matematiky a fyziky. Mezitím padl starý režim a mně se dostalo možnosti věnovat se milované jazykovědě na vyšších úrovních než jen jako hobby. Nejprve jsem si doplnil lingvistické znalosti v postgraduálním studiu zde na FF MU. Poté jsem se vypravil na stáž téměř dvouletou do Ústavu jazykovědy a Ústavu afrikanistiky při Univerzitě v Kolíně nad Rýnem, kterou mi umožnilo Humboldtovo stipendium. Následovala nabídka přednášet historickosrovnávací jazykovědu na FF MU. Cítil jsem, že možnost položit rovnítko mezi milovaný koníček a zaměstnání přichází nejnvýše jednou za život, a tak jsem neváhal. Kruh se uzavřel roku 2002, kdy jsem byl přizván ke spolupráci na projektu *Raná historie jazyka*, který realizuje Institut v Santa Fe, správním středisku Nového Mexika v USA. Projekt vede a mé pozvání inicioval Murray Gell-Mann, zakladatel Institutu a jeho dlouholetý ředitel.

O matematice se říká, že je královnou všech věd a současně služkou všech věd. Jestliže však přijmeme, že jako metajazyk každé vědy může sloužit libovolný přirozený jazyk, a matematika je pouze jedním z formálních jazyků, jazykověda se dostává do role přinejmenším srovnatelné s matematikou. Přes tento poněkud sebevědomý závěr si dovoluji rozvíjet úvahu, proč se vlastně zabývat jazykovědou. Pomínu mezní disciplíny, jako je logika či rétorika, jejichž význam je snad už opět doceněn. Poslání jazykovědy je jistě také srozumitelné při výuce cizích jazyků a samozřejmě i jazyka mateřského. Nelze pro každý jazyk zvlášť definovat jeho hláskosloví, tvarosloví, slovní zásobu a skladbu. Všechny čtyři jmenované dílčí disciplíny mají svou vlastní teoretickou základnu s vlastním

* Inaugurační řeč přednesená na vědecké radě dne 23. 1. 2003.

pojmovým aparátem. Jinými slovy – jsou nebo by aspoň měly být univerzálně aplikovatelné pro synchronní popis kteréhokoliv jazyka. Jak je tomu ale s diachronním přístupem k jazyku? Nač je nám historickosrovnávací metoda? Pragmatická odpověď „Nemůžeme-li ji bezprostředně uplatnit v praxi s efektem přinášejícím zisk, je k ničemu“ představuje velmi povrchní pohled, žel mezi názory na vědu rozšířený nejen mezi lidmi bez humanitního vzdělání, ale i politickými elitami. Jsem si však jist, že auditorium, před kterým nyní stojím, není třeba přesvědčovat o scestnosti podobných zkratkovitých závěrů. Přesto mi dovoluňte několik argumentů přednést. V jedné z přednášek, kterou jsem na této půdě pronesl pro Jazykovědné sdružení zhruba před 15 roky, jsem se pokusil prokázat, že nejstarší pojmenování „člověka“ se víceméně univerzálně váže k pojmu „mluvit“, později také „vědět“. Tedy „homo sapiens“ = „homo loquens“. Jestliže člověk takto pojmenoval sám sebe, znamená to, že si uvědomoval, co ho vyděluje z ostatní přírody: jeho řeč. Tento závěr souhlasí se závěry genetiků, antropologů i archeologů, kteří shodně soudí, že tím nejmocnějším impulzem, který předka moderního člověka přivedl k jeho strmému vzestupu, byl právě jazyk, schopnost efektivní komunikace. Jazyk zajišťuje kontinuitu a výměnu informací a tím se podobá genetickému kódu. Zprostředkování informací pomocí jazyka je však nesrovnatelně rychlejší. Přesto analogie s genetickým kódem stojí za rozvinutí. Srovnáme-li genetickou informaci získanou z nukleových kyselin jedinců různých etnik, pomocí multifaktorové analýzy můžeme obdržet stromový diagram znázorňující stupeň vzájemné genetické příbuznosti oněch konkrétních etnik, včetně absolutní chronologie uzlů divergence. Podobný výsledek získáme, uplatníme-li na množinu příbuzných jazyků glottochronologii. Jde o metodu poskytující absolutní datování rozpadu příbuzných jazyků, která pracuje s testovacím spiskem univerzálních významů (zpravidla 100), jejichž zachování ve srovnávaných párech je poměřováno takzvaným *koefficientem zachovanosti* nebo komplementární *rozpadovou konstantou*. Empirické šetření na desítkách jazyků s dostatečně dlouhou literární historií nahradilo starý odhad 86% zachovaných lexémů za tisíciletí (tj. 14% změn) novou hodnotou 95% (5% změn). Pro apriorní kritiky glottochronologie jsem si připravil porovnání k sociologické prognóze výsledku hlasování většího vzorku populace. Při vhodně zvolené struktuře testovaného vzorku populace a vhodně zvolené otázce se výsledná předpověď kryje běžně více než z 90% se skutečným výsledkem hlasování, ač počet předem dotázaných osob v testovaném vzorku často představuje méně než 1 procento z počtu skutečně hlasujících.

Genetickou příbuznost mezi jazyky dokazuje klasická historickosrovnávací jazykověda induktivním ustanovením nejpravděpodobnějších hláskových korespondencí, které jsou pak deduktivně verifikovány na nezávislém srovnávacím materiálu. Kodaňská škola tento postup nazývá *metodou prvkových funkcí*. V jazyce matematiky bychom řekli, že jde

o aplikaci *teorie zobrazení*. Její seriózní použití činí z historickosrovnávací jazykovědy velmi exaktní disciplínu. Historickosrovnávací metoda jde však ještě dále: dovoluje rekonstruovat alespoň fragmentárně nejen gramatickou strukturu prajazyků jednotlivých jazykových rodin, ale též jejich slovní zásobu. Umíme-li dokázat, že podobnosti mezi zkoumanými jazyky jsou důsledkem společného dědictví a nikoliv dílem náhody nebo přejímání, je zcela legitimní tentýž postup aplikovat i na rekonstruované prajazyky. Otevírá se zde prostor pro stupňovitou rekonstrukci, která dovoluje značně prohloubit náš sestup do minulosti. Jedna z významných funkcí jazyka, kterou si příliš neuvědomujeme, spočívá v tom, že se do něj promítají všechny skutečnosti, s nimiž se jeho uživatelé setkávají. Jinými slovy, jazyk představuje cosi jako kolektivní paměť. Historickosrovnávací metoda aplikovaná na více příbuzných jazyků umožňuje zrekonstruovat historii jednotlivých pojmů, umí odlišit slova zděděná od přejatých, u přejatých určit pramen, je-li pramenný jazyk uspokojivě popsán, u slov přejatých z nedochovaných substrátů dovoluje alespoň jejich hypotetickou identifikaci. Metodami lingvistické archeologie a paleontologie můžeme mj. zrekonstruovat ekologický slovník studovaného prajazyka, tj. zmapovat životní prostředí určité etnické komunity vzdálené v čase i v prostoru. Za spolupráce s dalšími disciplínami, počínaje již zmiňovanou glottochronologií, přes archeologii až po paleozoologii a paleobotaniku, jsme schopni, přirozeně jen s větší či menší pravděpodobností, definovat i konkrétní čas a prostor, kdy a kde byl ten který prajazyk užíván, jaké (pra)jazyky se nacházely v sousedství, kdo na koho měl vliv. Vedle přírodních fenoménů, v zásadě nezávislých na člověku, se přirozeně v jazyce promítají i objekty, činnosti a vůbec skutečnosti, které lze připsat až lidské aktivitě. Začneme-li od přírody, jsou to domestikovaná zvířata a rostliny, činnosti a nástroje spojené s chovem jedněch a pěstováním druhých. Se zemědělskou terminologií souvisí na jedné straně terminologie řemesel a jejich produktů, na druhé straně terminologie transportu. I člověk vzdálené minulosti potřeboval bydlet a my jsme schopni v jazyce zachytit přetrvávající využívání přirozených úkrytů, které nabízela příroda, vedle rychle se obohacující terminologie vztahující se k cílevědomě budovaným obydlím. Především z řemeslného sémantického okruhu čerpá terminologie spojená se zbraněmi a válečnými aktivitami vůbec. Populační tlak a s ním související boj o obhájení starých a obsazení nových teritorií spolu s výměnným obchodem představují nejsilnější stimuly pro získávání nových technologií vedoucích ke kvalitnějším nástrojům a zbraním. Při rekonstruování procesu přechodu od kamenných a kostěných nástrojů k jejich kovovým ekvivalentům dokážeme s nemalou pravděpodobností identifikovat i nejdůležitější naleziště nedostatkových surovin (stříbro, měď, cín). Nelze opomenout, že první experimenty s kovy, ale i s takovými surovinami jako jantar a později sklo, měly primárně za cíl najít vhodné materiály pro nové typy ozdob. Bez nadsázky tak musíme do svých

úvah o vývoji lidské civilizace zakalkulovat i potřebu krásna. Vedle pojmů popisujících materiální kulturu zachycuje jazyk i fenomény a instituce kultury duchovní, které jsou v době před prvními písemnými památkami jinak nezaznamenatelné. Zemědělství a řemeslo, dům a válka, toť základní východiska pro sociální terminologii, která již v neolitu prozrazuje sociální stratifikaci na kmenového vůdce a jeho družinu válečníků, kněží – uchovatele duchovních tradic a řemeslný a zemědělský lid. Se sociálními rolemi úzce souvisela i terminologie příbuzenská. Systém více exogamních frátrií, který vznikl nezávisle ve více kulturních okruzích a promítl se i do vnitřní struktury příbuzenské terminologie, svědčí o empirické zkušenosti, jež vedla k eliminaci nebezpečí genetické degenerace ohrožující každou populaci, která by zůstala endogamní. Možná poněkud překvapivě vyzní konstatování, že i kmenové společnosti před zrodem státu, dávno před objevením a rozšířením písma, měly svůj právní systém. Významnými znaky ve vývoji lidské civilizace, jež nám dodnes zprostředkovává jazyk, jsou i schopnost kvantifikace a způsoby orientace v prostoru a měření času. Neocenitelnou vypovídací hodnotu pro rekonstrukci lidské minulosti tam, kde chybějí písemná svědectví, poskytují vlastní jména. Pozoruhodnou stabilitu vykazují místní jména, zejména jména trvalých přírodních fenoménů jako řek, jezer a hor. Např. i ve střední Evropě najdeme některá hydronyma a oronyma (německé řeky *Ruhr* a *Rur*, pohoří *Taunus*, slovenské *Tatry*), která pocházejí z jazyků předindoevropského obyvatelstva. Přítomnost prvních Indoevropanů je zde vysoce pravděpodobná nejméně od 3. tis. př. Kr. První systematictější písemná fixace středoevropských hydronym a oronym spadá až do 1. st. př. Kr. (Caesar). Znamená to, že více než dvě tisíciletí stará jména zůstala zachována, aniž by byla zapsána, a nezmizela ani po dalších dvou tisíciletích. Mnohá místní jména jsou značně odolná i navzdory více změnám jazyků. Např. současná arabská jména *Furát*, *Dijlah* a *Warka* odrážejí sumerská jména *Buranin* a *Idigna* dvou největších mezopotamských řek Eufratu a Tigridu a města *Uruk* legendárního Gilgameše. Všechna tři byla zapsána už v prvních stolecích 3. tis. př. Kr. Přitom se v Mezopotámii od 3. tis. př. Kr. do současnosti vystřídaly tyto jazyky: sumerský, akkadský se svým pozdějším dialektem babylónštinou na jihu a assyrštinou na severu, aramejský, arabský. Také etnická a osobní jména fixují mnohé lexémy děle než živé jazyky (osobní jméno *Boleslav*). Historická onomastika nám tak odhaluje zaniklou slovní zásobu, ale též přibližuje celou řadu jazyků, o jejichž existenci nepochybujeme, ale naše povědomí o nich se takřka výhradně opírá právě o vlastní jména (jazyky amorejský, skythský, thrácký, dácký aj.), a dokonce dovoluje rekonstruovat pohyby jazyků dávno předtím, než byly zaznamenány. Dosud jsem hovořil jen o analýze slovní zásoby složené z diskrétních jednotek, jednotlivých slov. Moderní historickosrovnávací jazykověda jde ještě dál a pokouší se rekonstruovat i text. Od časů Schleicherovy pověstné bajky se metody i výsledky textové rekonstrukce

staly mnohem přesvědčivějšími. V indoevropských jazycích se starou literární tradicí, které jsou nejlépe zmapovány, nacházíme celé pasáže archaických textů, které jsou tvořeny nápadně podobnými obraty, metaforami, nezřídka i etymologicky totožnými lexémy. Předpokládá se, že jde o fragmenty tzv. *poetického jazyka*, vystavěného právě na specifických metaforách, aliteraci aj. znacích. Jistě není překvapivé, že s poetickým jazykem se setkáváme především v mytologických a religiózních textech (Rgvéd, Avesta, hetitské rituály, homérské eposy, irské ságy, Mabinogi, Edda, aj.). Ještě větší pozornost si zaslouží, když se v různých tradicích opakují obdobné motivy (primární obří bytost, z jejíhož těla vzniká Země i vesmír; bratři-dvojčata jako zakladatelé, o něž pečuje altruistický živočich, kráva, vlčice, aj.; smrt-obět jednoho z nich; eschatologická bitva, aj.). Je velmi lákavé, i když ne vždy nevyhnutelné hodnotit popsané paralelismy jako fragmenty společného protomytu. Zde se dotýkáme dosud málo zmapovaných možností na pomezí srovnávací jazykovědy a srovnávací mytologie. Srovnávací jazykověda však není obrácena pouze do minulosti. Modelování glotto- a etnogenických procesů ve vzdálené i bližší minulosti se stále více inspiruje procesy zcela nedávnými nebo přímo současnými. V první řadě mám na mysli sblížování jazyků, jehož výsledkem jsou jazykové svazy. Dále je třeba připomenout procesy kreolizace a pidžinizace vedoucí ke vzniku hybridních jazyků. Právě díky pozorování v jedinečné vývojové laboratoři, kterou nám nabízí globalizující se současnost, dostáváme do rukou do nedávna netušené možnosti ohledně prognózování dalšího vývoje jazyků jak z hlediska tendencí ve vývoji jejich struktury, tak ve smyslu demografickém a sociolingvistickém.

V roce 1897 namaloval na Tahiti Paul Gauguin obraz, jehož si cenil více než kteréhokoliv jiného. Pojmenoval jej *Odkud přicházíme? Kdo jsme? Kam jdeme?* Nikdo před ním ani po něm nezformuloval přesněji ty nejzákladnější otázky podstaty našeho lidství. Nyní se mohu vrátit k počáteční otázce: „Proč se zabývat jazykovědou, zvláště pak historickou?“ – „Protože jsme lidé, a je proto přirozené klást si podobné otázky.“ Pokusil jsem se předložit důkazy, že jazykověda na tyto otázky umí nacházet odpovědi.